

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№151

(19188)

2018 чылдың
декабрь 25
вторник

Хүннүң үнери — 08:59
Ажары — 16:00
Хүн дурту — 07:01

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

МАЛЧЫННЫҢ КЫШТААНГА

Ажил-ишчи ат-сураа Тывада эки билдингир арат, "Өг-бүле фермазы" программаның киржикчизи Дарисю Ивановна Данзурунуң аалы Кызыл кожуунуң Кур-Чер сумузунуң девискээринде Кара-Чыраа деп черде. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, республиканың массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары эрткен субботада, декабрь 22-де, араттың амгы үеде ажил-ижин сонугарга чорааннар. Дарисю Ивановна каш чыл бурунгаар Кур-Чер суурга сүт болбаазырадыр пункту ТР-ниң Чазаның деткимчези-биле тузуп, тус черниң саар инектерлиг

чурттакчы чонундан, араттардан сүттү хүлээп ап, ону болбаазырадып, өрөмөни, саржаг, быштак дээш сүт аймааның продукциязын бүдүрүп үндүрүп келген. Продукцияны бүдүрерин көвүдөдир сорулга-биле бодунуң саар инек коданын тургузар талазы-биле ажилды ол амгы үеде чорудуп турар.

Фермер-араттың ажил-ижинин амгы байдалы-биле Шолбан Кара-оол танышкан соонда журналистерниң айтырыгларынга харыялаан. Журналистерниң айтырыглары янзы-бүрү болган: кыштаглаашкындан эгелээш, тыва национал литератураңың амгы байдалына чедир. Эрги чылды үдөп, чаа чылды уткуп

тура, чедишкениң ажил-ижи-биле ат-алдары республикага билдингир малчынның аалыңга 2018 чылда кылган ажилдарының, келир 2019 чылда планнарының дугайында чугаалажырында эки ужур-утка-ла бар деп Тываның Баштыңы демдеглээн. Чүге дээрже республиканың экономиказының кол үндезиннеринин бирээзи — мал ажил-агы.

Бистиң малывыстың ниити саны 1,5 саяга көвүдээнин республиканың удуртукчузу демдеглээш, мал чеминиң баазының курлавырынга дүүштүр малды азырап өстүрүп, мал-маганның баш санын ооң продукциязын болбаазырадыры (Уланчызы 2-ги арында). ➡

АЙЫТКАЛДЫ КЫЛГАН

Дүүн, декабрь 24-те, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарына Айыткалды кылган. Тываның Баштыңының Айыткалын парламентинин депутаттарындан да ТР-ниң Чазаның кежигүннери, дералдыг эрге-чагырганың тус чер-органнарының, ТР-ниң муниципал тургузугларының, янзы-бүрү алыс черлеринин болгаш ведомстволарының удуртукчулары, хөй-ниити анизацияларның, шажын-чүдүлгө фессияларының төлээлери, массалыг информация чепсектеринин ажил-чылары олурушкан. Чаа Россияга парламентаризмниң 25 чылы болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының 25 чылы-биле Тываның Баштыңы Айыткалга чылыннарга байырны чедирип, РФ-тиң конституциязының эң үнелиг чүүлү

ында хамааты кижиниң эрге-ажыктарын үнденини-биле камгалааны деп чугаалаан.

ТР-ниң Дээди Хуралында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун 2018 чылда Айыткалы, мурнуку чылдарда Айыткалдарга деңизерге, элээн улуг хемчээлдиг болгаш ханы сайгарылгалыг болганын аңаа олурушканнар демдеглээн.

Бүгү Россияга болгаш Тывага 2018 чылда эң кол болуушкун Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдалары болганын Шолбан Кара-оол айыткаш, ол соңгулдаларга Владимир Путинни республикада соңгукчулар барык чаңгыс үн-биле деткээни бистиң эптиг-демниг чорувусту база катап бадыткаан деп чугаалаан.

Бо чылгы Айыткалга Шолбан Кара-оол республикага 2018 чылда кылып чоруткан социал-экономиктиг болгаш

хөй-ниити ажилды сайгарып, келир 2019 чылда болгаш оон соонда үеде сорулгаларны тодаргайы-биле айыткан. Тываның экономиказының кол адыры көдээ ажил-агыга келир чылдан эгелеп мал ажилының продукциязын болбаазырадырын үнденини-биле чаартыр. Эң ылаңгыя дүк биле алгы-кешти ханызы-биле болбаазырадырын чедип алыр. Ол сорулга-биле 2019 чылда "Дүк" деп төлевилелди боттандырып эгелээр. Дүктү чондан, араттардан хүлээп ап, болбаазырадыр пунктуларны республиканың мурнуу, төп, барыын зоналарына тургузуп, оларны эң чаа техника-биле дериир. Бо төлевилелдин дузазы-биле малдың дүгү "чымчак алдынның" өрте-үнезин бедидер, оон төнчү продукция идик-хеп аймаан бүдүрүп үндүрер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралына Айыткалының долу сөзүглелин "Шын" солунга парлаар.

"Шынның" корр.

Хүннүң медээлери

ТУДУУН ЭГЕЛЭЭР

Красноярск крайның «Красноярск-нефтепродукт» компания 2019 чылдан эгелеп Тывага улуг хемчээлдиг кывар чүүл кудар станцияның тудуун эгелээр. Ол дугайында понедельникте Тываның Баштыңына аппарат хуралына Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокет дыңнаткан.

АЙЫТКАЛ МУРНУНДА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентизинге) айыткал бээринин мурнунда Тывада ажилдап турар политиктиг партияларның регион салбырларының удуртукчулары-биле база ниити российжи улусчу фронтунуң, херээженнер болгаш профэвилел шимчээшкенин төлээлери-биле ужурашкан.

Аңаа Юрий Ананьин («Россияның патриоттары»), Роман Тамоев (РФКП), Игорь Френт (РЛДП), Яков Федотов («Чептүг Россия»), Николай Дубровский («Яблоко»), Людмила Салчак (Херээженнер эвилели), Вячеслав Монгуш (НУФ), Чимит-Доржу Ондар (ТР-ниң Хөй-ниити палатазы) болгаш өскелер-даа эрге-чагырга органнарының ажилына хамаарыштыр бодалдары-биле үлөшкен.

КИЧЭЭНГЕЙИН УГЛААН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың чедери берге кожууннарында ажилдап турар дизельдиг электри станцияларының үрелип турар чылдагаанындан чурттакчылар кезек үеде чырык чок артып турар таварылгаларны болдурбазынче кожууннарның удуртукчуларының кичээнгейин углаан. Республиканың Чазак генераторларны садып бээр дээш, сая-сая акшаны чарыдап турар. А муниципалитеттер үнелиг дизельдерниң ажаалда-хайгааралын безин чорудуп шыдавайн турары шын звес дээрзин ол айыткан.

МЭРНИҢ ЪЛКАЗЫ

Хөй ажы-төлдүг болгаш звээш хандырылгалыг өг-бүлелерниң уругларынга база школаларның эки өөредилгелиг өөреникчилеринге, хөй-ниити ажилдарына идепкейжилерге Кызылдың мэринин ълказы хоорайның №2 школазының хуралдаар залына болуп эрткен. Аңаа хоорайның ниити билиг школаларындан өөредилгеге, уран чүүлге болгаш спортка чедишкенин болган 200 хире өөреникчи киришкен.

Каас-шиник кеттинген уругларга Кызылдың мэриязының мурнундан мэрниң социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Нина Потапова Чаа чыл таварыштыр байырны чедирген. Кызылдың «Найысылал» Арт-төвүнүн артистери «Золушка» деп шийжиткен көргүзүгнү уругларга бараалгаткан. Ооң соон дарый Чаа чылдың оюн көргүзүүн «Үш хаван оолдары» деп шоу программа уламчылаан. Соок-Ирей биле Харжыгаштың киржилгези-биле четтинчипкеш, ълканы долгандыр хороводту ырлашканы-биле Чаа чылдың байырлалы доозулган.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

МАЛЧЫННЫҢ
КЫШТААНГА

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

биле өйлээрин Шолбан Кара-оол чугаалап, Тываның малының ниити баш саны 4-5 сая хире болур болза, эки экономиктиг түңнелдерни берип болур деп айыткан. Ынчангаш мал продукциязын болбаазырадырының баазаны сайзырадырыңче кичээңгейни республиканың удуртулгазы салып турар. Чүгле мал согар тускай пунктуларга соккан малдың ээдин садыларга, ниитиниң чөмөнчилге черлеринге хүлээп алыры келир 2019 чылда херек кырында албан күүседир негелде апаарын республиканың удуртукчузу сагындырган. Малдың кежин, дүгүн болбаазырадыр бүдүрүлгелерге Тываның чазза деткимче бээр, чижээлээр, "Алдын руно" деп төлөвилелди боттандырып эгелээр, ол төлөвилелге ажил-агыйжы, кызымак кижилерни хаара тудар. Малдың кежин, дүгүн болбаазырадырының төлөвилелдери "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төлөвилел ыш-каш чедишкинниг боорунга бүзүрелдин Шолбан Кара-оол илереткен.

Мал ажылынга республиканың чедишкиннеринин дугайында чугаа үезинде малчыннарның мал-маганынче халдап турар бөрүлөр-биле демисел, малчыннарны боомонгу-биле хандыраарының айтыры көдүрүлгөн. Боо айылдыг чепсек болганда ону малчын бүрүзүнүн холунга тутсуру нарын айтырыг дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээр, бөрүлөрдөн мал-маганын камгалаарыңа эргежок чугула эки шынарлыг бооларны малчыннарга чөпшээрер бээриниң хуусаазын болгаш чурумун Иштики херектер яамызының бо ажил дээш харысалгалыг органнары-биле сайгарып көрүп турарын чугаалаан.

Тываның девискээринде бөрүлөр малчыннарның мал-маганын камгалаарыңа кыдыр көвүдээр, ынчангаш оларның санын эвээжедир талазы-биле хемчеглерни кожуун бүрүзүнде амгы үеде чорудуп турарын, ужуражылга соонда Кызыл кожуунун бөлүк аңчылары-биле Кара-Чырааның девискээринге бөрүлөрни аглап аңнаарын Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Тыва тараа аймаан хөйү-биле тарып өстүрүп болур оран дээрзин 2018 чылда херек кырында бадыткадыыс деп Тываның Баштыңы журналистерге чу-

гаалаан. Чижээлээр, Балгазында "Заря" бүдүрүлгө хөй дүжүттү ажаап ап, үлегерни көргүскен. Тараа аймаан тарып өстүрериниң мурнакчы технологияларын болгаш чаа техниканы ажыглап, эки дүжүттү ажаап ап, ону болбаазырадып, тараадалганга хереглелиниң хөй кезин республика боду хандырып шыдаарыңа бүзүрелин Шолбан Кара-оол илереткен.

Бистиң республикага туризмни сайзырадырының айтырыгларын Дарисю Иванова Данзурунун ажадып алганы Кара-Чыраа аттыг туристичи баазаның чижээңге ужуражышкынның киржикчилери чугаалашкан. "Аалчыларны эптиг-эвилең хүлээп ап, оларны чаагай амданның аш-чеми-биле хүндүлөп турар Дарисю Ивановнаның бо аал-оранындан, мында хайнып турар ажил-иштен малчын тыва чон шаг-төөгүдөн канчаар чурттап келгенин бөгүн көрүп, билип, маңа аът мунуп, хой кадарып, тыва аш-чеми чооглап, боттары-даа кылып өөренип, сагыш-сеткилге өөрүнчүг, ал-ботка ажыктыг кылдыр дыштанып ап болур" — деп, Тываның Баштыңы онзап демдеглээр.

Ооң аалында айттыганын "Кара-Чыраа" туристичи баазага 2018 чылда 440 турист дыштанганын, оларның аразында Италия, Шанхай, Франциядан туристер барын Дарисю Иванова ужуражышкынның киржикчилеринге чугаалап берген. "Тываның малчыннарының чуртталгазы, ажил-ижи республикага национал туризмни сайзырадырыңа дыка таарымчалыг. Моолда туризмниң бо хевири дыка хөгжөөн, оон эвээш эвес орулганы моолдар кирип ап турар. Бистиң республикага база малчыннарның амыдыралы-биле харылзаалыг туризмни сайзырадыр дээш, тодаргай хемчеглерни алыр бис" — деп, Шолбан Кара-оол чугаалааш, Дарисю Ивановнага өөрүп четтиргенин ужуражылганың киржикчилериниң мурнундан илереткен.

Журналистер-биле ужуражылга соонда Шолбан Кара-оол бөрүлөрни аглап аңнаар дээш, аңчылар-биле кады чорупкан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Чигис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруктары.2018 чылды кандыг
chedишкиннерлиг
доозуп тур силер?Сүт-Хөл кожуун чагыргазы-
ның даргазы Дайынчы Ондар:

— 2018

чыл Сүт-Хөл кожуунга чедиш-кинниг болган. РФ-тиң Президентиңиң соңгулданын Сүт-Хөл кожуун үш мурнакчы кожууннарың аразында болганы өөрүнчүг.

Тываның Чазза 2018 чылды Биче суурлар сайзырадыр чылды чарлап, «Чурттап турар суур» деп төлөвилелди амыдыралда боттандырып эгелээр. Республика чергелиг мөөрейге киришкеш, «Сүт-Хөл» деп туристичи баазаны ажадыры-биле 2 сая рубльди алдывыс. Бааза өглер хоорайжыга хевирлиг болур.

Таңды кожуунун чагыр-
га даргазының хүлээлгезин
күүседип турар Алик Монгуш:

— Чылдан чылче бистиң эм шынарлыг аржаан, хөлдө-ривис аңгы-аңгы регион-нардан аалчыларның сонуургалын оттуруп турар. Оларга таарымчалыг байдал тургузары-биле кожууну-вустуң адресин, Уургайлыг аржааны болгаш Дус-Хөлгө дыштанылга турлагарын кылып тургускан.

Бай-Хаак, Дүрген сумуларында суг хандырылганы нарын айтырыгларның бирээзи турган. Төп суг хандырап станцияның техниктиг кезээң чаарткаш, аргажок ирип эргижирээр хоорзаларны болгаш краннарны солуп, 3 кудукту кастырган. Бо хүнде 2 ханы кудукту казып турар.

Мөңгүн-Тайга кожуун ча-
гыргазының даргазы Алек-
сандр Донгак:

— Бо эр-тип турар 2018 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунун онзагай чедиш-киннеринге Тываның Баштыңының айыткалы-нда кирген «Биче суурларның хөгжүлдери» деп программаны хамаарыштырып болур бис. Ооң ачызында республика чергелиг мөөрейге киришкеш, Тоолайлыг суурга биче хемчээлдиг дизель болгаш хаттың күжү-биле ажилдаар (гибрид) электростанциязын ажадыр талазы-биле төлөвилелди боттандырып эгелээр бис. Амгы үеде туду-монтаж ажилдарының 90 хуузу кылдыганы, чырык хандырылганы-биле эң берге деп санадып турган суурга келир 2019 чылда электр чырыгы үзүк-соксаал чок болур дээрзинге идегел улуг.

Бо хүнде өглер, чунар-бажыңнар, стол, сандай дээш оон-даа өске дериг-херекселди саткан.

Республикада туризмни сайзырадыры-биле бо чылын кожуунга регион чергелиг ыдыктыг Кызыл-Тайгаже маңнаар скайраннинг маргылдаазы болуп эрткен. Тиелекчизи Красноярск хоорайдан спортчу Юрий Штанков болган.

Сүт-Хөл кожуун корум-чурум талазы-биле республикага 3-кү черни ээлеп, ТР-ниң Чаззаның 60 муң рубль сертификатынга төлөптүг болган.

Төөгүде туруп көрбээр 6 автомашина шаңналдыг республика чергелиг аът чарыжын Сүт-Хөл биле Өвүр кожуун демнежип эрттирген. Бо чараш маргылдааны чедишкинниг эрттирип алганы-выска чоргаарланмас аргажок.

2019 чылда 80 олуттуг Култура бажыңын тударыңа 18 сая

Кожуунга орук шимчээш-кининиң айыыл чок чоруун хандыраары-биле суурларның оруктарын грейдер-биле дескилээр, ниитизи-биле 88 орук демдектерин тургускан. Арыг-Бажы сумузуңуң көвүрүүнүң капитал септелгезин кылган. Ол ыш-каш суур бүрүзүнүң кудумчу чырыын коштурган.

Таңды кожуунун куруккан черлерин ажыгдалга кириер дээш, Тываның Чазза, Көдээ ажил-агы яамызының деткимче-биле тарылга шөлдөрин 5458 гектардан 18088,2 гектарга чедир калбарткаш, совет үелерде ап турган дүжүттүң деңгелин чедип ап, бир аңгы черлерден 40 центнерни алган.

Кожуун чагыргазы, көдээ ажил-агы эргелелиниң болгаш аңгы-аңгы албан черлериниң ажылдакчыларының демниг киржилгези-биле 70 гектар черге тараан суладан 20 центнер база ол ыш-каш 3 гектар картофель-

рубль көрдүнгөн. Көдээ ажил-агы болгаш мал ажылы тынчоннуң амыдыралының кол өвүзү Ынчангаш келир чылын кожуун Малчыннар чылын чарлаары шиитпирлээр бис. Кол углнышкыннары — көдээ черлер оруктарны, көвүрүлгелерни чаа тыры болгаш өдек-коданнарны байдалын экижидери.

Республиканың экономик-зын сайзырадыры-биле авт-лавкаларны катап тургузар дө-бодал база бар. Чарлаттың чылга даянып, кожуун девискэ-ринге мал аптеказын ажадыр көрдүнгөн. Оон аңгыда холукса-лыг мал чеми болгаш дус сад-пунктулар, хой чуур оңгачал-тургузары, биче бүдүрүлгелер ажадыры планнаттыганы.

ден 75-80 тонна дүжүттү ажа-алган. 600 дүрүг сизген беле-кээш, 400-үн Эрзин кожууну "Бай-Хөл" арат ажил-агыны 100 баш шээр малга орнаа-чагырга чанында дузалал ажил-агынын тургускан.

Таңды кожуунун "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" губернатор төлөвилелиниң 2016 чылды киржикчилери бо чылгы аныя малчыннарга 200 баш төрүү хойну дамчыткан. Бода малды санын көвүдедири-биле бо чы-лын инектерни тарып боозатка-

Бай-Хаак сумузуңуң "Ал-дын дүлгүүр" уруглар садыны адаккы каадында хүреш залы база күш-культураны сайзыра-дыры-биле Хадың-Аксы суурд-октааттыганын оран-саваны спор-залы кылдыр эде септээр.

Республикага көдээ ажил-агы талазы-биле көргүзүлгелер Таңды кожуун I черге төлөп-ти болуп, "УАЗ-Фермер" маркалы-автомашина-биле шаңнаткан.

электр станциязы хары угд-катчып алгаш ажилдаар (гибрид) күчү-күштүг станция болур.

Тодаргайлаарга, хүндүс-үеде хүннүң херелдери-биле ажилдаар станцияның 400 кило-ватт күштүг электр энергиязы дорт-ла электр шугумнарынче үнүп эгелээр. Бир эвес күш чет-пейн баар болза, хүндүс баз-доктаамал ажилдап турар ди-зельдиг электр станциязын бир генератору катчып, дузала-жы бээр.

Хүн батареязы-биле ажил-даар станцияны чүгле 400 кило-ватт кылдыр салып турар чыл-дагааны Тыва Республиканың Чазза болгаш инвесторларның аразында дугуржылга езугаар хөй кывар-чаар чүүл (соларка) хере-левес акша-хөреңги чарыгдалы-чок эң эптиг болгаш эки аргазы-ол болур.

2018 чылда дүрген дамчыдар интернет харылзаазын «Тыва-связьинформ» бүдүрүлгези база ко-жуп доозуп турар. Ынчангаш үдеп турарывыс сарыг Ыт чылын чогумчалыг болган деп санап-болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Татьяна Топтыновна САКААГАЙНЫ – «Республиканың уругларның кадыкшылын экижидер төвү» Тыва Республиканың үрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң невролог эмчизи.

Күш-культура болгаш спорт сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Артур Кууларович ДЕЛГЕР-ОЛДУ – «Ч.А. Монгуш аттыг тимпийжи курларлар спорт колозы» Тыва Республиканың үрүнениң бюджет албан чериниң хостуг хүреш тренери;

Мөңгүн Холай-оолович РГИТТИ – «Ак-Довурак урайының спорт колозы» Тыва Республиканың үрүнениң бюджет албан чериниң тренери;

Субудай Радиславич МОНГУШТУ – Россия Федерациязының Камгалал мызының ЦСКА федерал- автономнуг албан чериниң

салбыры «ЦСКА-Тыва» спорт колозының тренери.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Евгений Николаевич ДАНЗЫ-КРАВЦЫ – «Кызылдың ЧЭТ» акционерлиг ниитилелдин турбина цегиниң турбина салбырының улуг машинизи;

Лариса Хайыновна МАНДАЛДЫ – күш-ажылдың хоочуну;

Алексей Алексеевич СЯЖКОВТУ – өрт камгалалының хоочуну.

Албан-хүлээлгелерин үлгерлиг күүседип турары дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Кушаа Базырович МОНГУШТУ – Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң тускай кезээниң начальниги, полковник.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2018 чылдың декабрь 17
№ 242

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал системазын сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажыл дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаары болза:

Валентина Ивановна СМОЛАНОВА – «Республиканың 2 эмнелгеи» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң ттен кабинетиниң лаборан- ты.

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажыл дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаары болза:

Шончунмаа Шалдыжыковна КАНЗЫВААНЫ – «ТЭК 4 башкарыкчы компания» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң Ак-Довурак участогунуң начальнигиң экономика болгаш саң- хөө талазы-биле оралакчызы.

Чурттакчы чоннуң социал

камгалал адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаары болза:

Клара Васильевна ТОГУС-ОЛДУ – күш-ажылдың хоочуну. Өзүп орав салгалды өөредип кижизидеринге кириген үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Роза Кара-ооловна ХЕРТЕК-КЕ – «Кызыл кожунуң Каа-Хем суурнуң №1 ортумак ниити билиг колозы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты (мөчээн соонда) тыпсыры болза:

Буян Семенович ХОВАЛЫГГА – «Республиканың Р.Д. Кенденбил аттыг кол ниити өөредилге болгаш хөгжүм-уран чүүл школа-интернады» күрүнениң бюджет албан чериниң хөөннекчи мастери.

Кадык камгалал системазынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Зинаида Дадар-ооловна ИДАМГА – «Республиканың уругларның кадыкшылын экижидер төвү» Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң уруглар эмчизи.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Елизавета Борисовна ВОЛБУЕВАГА – «Кызыл хоорай- ның №5 гимназиясы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң черчение башкызы;

Эрес-оол Саяевич САТКА – «Барыын-Хемчик кожунуң Шекпээр сумузуң ортумак ниити билиг колозы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң ОБЖ болгаш күш-культура башкызы.

Күш-культура болгаш спорт сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш «Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Иван Владимирович КУВЫРЗИНГЕ – 41 ниити-шеригниң күш-шыдал белеткелиниң талазы-биле командалыкчызының дузалакчызы – шеригниң күш-культура белеткелиниң начальниги, подполковник.

Айыыл чок чорукту ханды- рарынга ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Лариса Феликсовна ПОЛЕЖАЕВАГА – Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң тускай кезээниң начальниги, подполковник.

Михаил Маадыр-оолович ЧЫРГАЛГА – курлавырда подполковник.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Игорь Кыргысович ЛАМАЖАПКА – Эрзин кожунуң Эрзин сумузуң Төлээлекчилер хуралының баштыңы-даргазы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2018 чылдың декабрь 17
№ 243

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Улуг-Хем кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында

2018 чылдың декабрь 18
№ 47/223-7
Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунуң «а» иштиги пунктузунга, Тыва Республиканың «Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Хоойлузунуң 19 чүүлүнүн 1 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Улуг-Хем кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составынче ооң мурнундагы составының комиссиязы-биле депшиткен, 1981 чылда төрүттүнген Алибек Андреевич Монгушту кежигүн хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун- нарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Хомду дайынының киржикчилеринге мөгейи

ТЫВА УЛУСТУҢ ТӨӨГҮ ЧУГААЛАРЫ

(Хомду шивээзин хостаанының 105 чыл оюнга)

энчүзү. Эгези №149, 150 «Шында»). Оюн Полат үстүндө киригенивис тышкынар номунда Тываның чөөн үндө турар кожуннарының ноянна-Тоңмит, Балчиймаа олар Чалгынза-энге чагыртыр бис деп эрге-чагыргаже аа бижип тургаш, Моолдун составынче у, Салчак, Хаасут кожуннарының дык девискээрлерин киригенинин ду- ында барымдааны база демдеглээн. Эрзин кожунуң Качык сумузуңуң хоо- чурттакчызы, бистиң информантывыс дирмаа Базыровна Самдан (Банчык) 4 чылда биске Чалгынза-кегээн ду- ында бир солун төөгүнү дыңнаткан: амның чугаалааны-биле, Чалгынза- эн деп улуг Башкы 1900 чылдарның ында Моолдан Эрзинге кээп чорааш, дык черлерниң адын шажын ёзузу- е тодараткан дээр. Чижээ, Качык ыгастарының ыдыктыг даа Бүрүн- чны адының сүзүктүг уjur-утказын ыпбырлап быжыглан дээр».

Чалгынза-кегээн дугайында сактыш- нар болгаш төөгү чугааларның Тывага терээн турганын барымдаалааш, ыдыктыг Башкының омур-хевирин агай чаянныг, төөгүлүг, харын-даа чургу омур-хевирлиг апарган маа-

дырларга хамаарыштырып болур-дур деп түңнөп болур.

Ынчангаш үстүндө сактышкынар болгаш төөгү чугааларны сайгаргаш, мындыг түңнелдерни үндүрүп болур:

1) Тыва аас чогаалында Хомду дайынының дугайында төөгү чугаалар бар дээрзи бадыткаттыңан.

2) Бо төөгүлери ийи аңгы жанрга ху- ваап болур: бирээде, төөгүлүг сактыш- кынарга үндезилээн документалдыг материалдар; ийиде, ыңдыг сактыш- кынардан өзектелгеш, чоннуң аас чога- лынче шилчий берген төөгү чугаалар.

3) Бо төөгүлери элээн улуг үзүктелдиг аңгы-аңгы үелерде бижиттинген болуп турар: 1923, 1956, 1971, 1991, 2011, 2014, 2016. Чүге дээрге Тывага болуп турган кар- жы-дошкун репрессияларның уржундан сүзүк-чүдүлгө, лама-башкылар дугайында темалар хорутлуг турганын херечилеп турар.

4) 100 ажыг чыл дургузунда Тыва черге төре херээ солушса-даа, тыва чоннуң угаан-медерелинге бурунгудан дамчып келген сүзүк, ыдыктыг сөскө бүзүрелдин быжыг даялдыын ук төөгүлүг чугаалар бадыткап турар.

5) Хомду дайынынга тываларның киришкени – тыва улустуң маадыр-

лыг оруунуң бир эң-не кол кезии бо- луп, төөгү чугааларда кирген Ыдыктыг Башкыларның, Маадырларның аттары тодараттынып эгелээн: Чалгынза-кегээн, Чаа-Лама, Сорукту-Маадыр, Шондан- Маадыр д.о.ө.

6) Тываның төөгүзүн шын ёзу-биле тургузарынга; аас чогаалда илереттинген сүзүк-чүдүлгениң үнген дөзүн шинчилээ- ринге; ук болуушкуну тыва чечен чо- гаалга (амдыызында чүгө С.К. Токаын «Хомду дайыны» деп ному 1974 чылда үнген), уран чүүлге көргүзеринге; аныяк салгалдарны патриотчу чорукка кижизидеринге төөгү чугааларның уjur-дузазы канчаар-даа аажок улуг.

7) Тыва улустуң хосталгазы дээш амы-тынын харамнанмай тулчуп чора- ан өгбелеривистиң маадырлыг алдарын эгидери – оларның ачы-салгалының,

күрүнениң ыдыктыг хүлээлгези деп бо- далды чонга чедирери кончуг чугула. Ынчангаш төөгүнүн чөптүг шынын тур- гузары – гуманитарлыг эртемниң эң-не чугула айтырыгларының бирээзи бооп артпышаан.

"Тегерик столдун" резолюциязынга дараазында саналдарны киригенивис:

1) Хомду дайынының дугайында төөгү чугааларны тускай чыынды кылдыр пар- лап үндүрер;

2) Хомду дайынының 110 чылын- га база Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конфе- ренцияны 2021 чылда эрттирер;

3) Хомду дайынының киржикчилериниң аттарын даңзылаан самбыра-бижитиг тураскаалды тургузар.

Хомду дайынының киржикчизи Чооду Амырдаа-хелиниң салгалы З.Б. САМДАН, филология эртемнериниң кандидаты.

ХОМДУ ДАЙЫНЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ АТТАРЫН МӨҢГЕЖИДЕР АЧЫ-ДУЗА ФОНДУЗУНУҢ АГАР САНЫ:

Благотворительный фонд по увековечению героев Кобдинского сражения
Сч.: 40703810665000000104 ИНН: 1701061797
КПП: 170101001 БИК: 040407627
Наименование банка: Красноярское отделение 8646 ПАО Сбербанк
Корр. счет: 30101810800000000627

Көдээде амыдырал

ӨӨРЗҮРЕК ЧОННУГ ӨВҮР КОЖУУНДА

Эрткен неделяда «Шын» солунда хоочун журналист Светлана Балчыр өскөн-төрзөн Бай-Тайгазынче сургакчылап чоруптарга, ооң соонда мен төрзөн кожууну өвүрже хаттым. Баштай-ла баргаш, солун чагыдылгазының талазы-биле сонугартаптар дээш, почтага четтим. «Чаа үнер чылда республиканың чонунуң ынак «Шын» солуну каш-ла хоочуннар чагыдып алган база чамдыктары пенсиязының акшазы шилчип кээрге, чагыдып алыр» — деп, Хандагайты суурнуң почта даргазы Саглай Тюлюш чугаалады.

Өвүр кожуунуң төвү Хандагайтыда хоочун солуну хей кезинде улуг назылыктар номчуп турар, оларның аразында дыка идепкейлиг номчукчулар бар: Светлана Донгак, Раиса Ооржак, Валентина Донгак, Ольга Монгуш, Валерий Өртөнай, Любовь Монгуш, Саара Балдан дээш оон-даа ыңай. А алгала черлеринден чүгле кожуунуң төп ном саңы биле Пенсия фондусу чагыдып келген деп, почта ажилдакчылары ажит-чажыт чокка чугаалап турдулар. Бо

орар. Амгы үеде чагырга даргазы Аржаан Никифорович Ооржак кожуунуң ажил-агыйының дугайында мынчаар таныштырды:

«Өвүр кожуун кыдыг-кызыгаарда боорда, найысылалдан оранчок ыракта. Кожуунда 6 суму — Хандагайты, Саглы, Солчур, Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа бактап турар, ниитизи-биле 6900 чурттакчылыг. Колдуунда-

ла мал ажил-агыйлыг болгаш республикада бо талазы-биле мурнуку одуругда чоруп турар, амгы үеде бода малдың баш саны 11545, шээр мал 150262 база 6909 аът, 82 хаван, сарлык 1150 баш чедир өскөн. Өреге бүрүзү мал-маганны азырап турар дизе, хөөредиг турбас, а чоннуң бо ажилга идепкейли каракка-ла илдең.

А мал-маган ажилы дээнде дыка кызымаккай чон. Кожуунуң девискээринде ниитизи-биле 204 кышкы турлаг бар, ооң иштинде 18-и «Аныак өг-бүлөгө — кыштаг» төлевилелдин кир-

жикчилеринин болуп турар. Кыштагларында кудуктарны казып каан, кажээ-хораазы, бажың-балгады, аргыжылга оруктары ажырбас. Кожуунуң, сумунуң удуртукчулары, мал эмчилери кыштагларже үнүүшкүннерни кылып турарлар. Ийи чыл бурунгаар 200 баш хойну өстүрер дээш хүлээнип алган аныак малчыннар ол алган баш санын бо чылын база-ла аныактарга онча-менди дамчыдып бергеннер. 2016-2018 чылдарда төлевилелдин аныак киржикчилеринин шээр малының баш саны 4965 четкен. Аныак-өскөнни Тыва Чазактын деткип турары өөрүнчүг. Дараа-зында аныак өг-бүлелер: Хандагайтыдан Чоргаар Кууларның, Сарыг-Хөлдөн Эрес Кууларның уруглары Ийи-Талда школа-интернатта өөренимшаан чурттап турарлар. Ол-даа болза, малчын өг-бүлелерге, уруг-дарыында-даа дыка эки идиг-дир. Оон ыңай аныак-даа, хоочун-даа малчыннар шуптузу чыл санында мал-маганга суген-ширбилин белеткеп ап чоруур. Ынчап кээрге бо төлевилел бистиң кожуунда эки чоруп турар. Колдуунда-ла мал аразында өскөн оолдар, уруглар болгаш, чымышты ишти дыка билерлер.

Өөредилге талазы-биле чугаалап болза, школалар не-

гелде езугаар амгы үениң технологиязы-биле дериттинген, чунар, арыгланар өрээлдерни кылып каан. Ниитизи-биле кожуунуң аңгы-аңгы адырларында ажилдар эки чоруп турар, Саглыже орукту септеп кылган, Тээли арт-сынында оруувус база чүгээр, кызыгаар айтырыгының талазы-биле дээрге, мал оору өршээлдиг, а Улаангомче республиканың ырак-чоок кожууннарының чурттакчылары ынаар садыглангып кирип турар. Пятница, суббота хүннеринде аай-дедир чоруп турар улус хей.

Сумуларны таныштырарга, Дус-Даг суурну онзалап демдег-леп болур, ында ажил-агый эки чоруп турар, дус-дагжылар эр-хейлер, а кожазында Чаа-Суур суму чагыргазының даргазының талазы-биле ажилы аска, маңаа хамаарыштыр шыңгы хемчеглерни ап турар бис. Арткан сумулар Сарыг-Хөл, Саглы, Солчур, Хандагайтының удуртукчулары база кызымаккай ажилдап турарлар. Ынчалза-даа ам-даа чедир кылыр ажилдар бар, ылаңгыя культура ажилының талазы-биле айтырыглары үе-шаанда болур чогууру-биле шийтпир-леп турар бис» — деп, чагырга даргазы чугаазын доосту.

Ася ТҮЛҮШ.

Бистиң интервьювус

ТОРГААЛДАР ХЕМЧЭЭЛИ УЛГАТКАН

Эртип турар 2018 чылдың ноябрь айда Россия Федерациязының девискээринде балык тутар талазы-биле хоойлуда өскерилгелерни кириген. Хемнер, хөлдөргө балык тутар дүрүмнерни хажытканы дээш торгаалдарның хемчээли улгаткан. Бо чугула айтырыгга хамаарышкан доктаалды Россияның Чааа хүлээп алган.

Хоойлуда өскерилгелерге хамаарыштыр делгереңгей харыны алыры-биле Енисейниң девискээр эргелелин балыктаашкын талазы-биле Тыва Республикада агентилелин удуртукчузу Уран-Даш Хапыр-оолович Ооржак-биле бистиң корреспондентивис Мерген Ондар чугаалашкан.

— Уран-Даш Хапыр-оолович, чаа хоойлу езугаар балык тутар чөпшээрелди хажытканы дээш торгаалдарның хемчээли кайы хире өскөнү?

— Ийе, торгаалдарның хемчээли шыңгыраан, оранчок көвүдөй берген деп болур. Бистиң Тыва Республикага хамаарыштыр алыр болза, чижээлээрге, таймень азы бел деп балыкты чөпшээрел чок тутканы дээш төтөглекчилерге көрдүнгөн торгаалдың хемчээли моон мурнунда чүгле 1250 рубль болуп турган.

Хоойлуда кириген чаа өскерилге-биле балыктын деңгизин, улуг-биче хемчээли-даа хамаарылга чокка, ону төтөглекчи езубиле чөпшээрел чок тутканы дээш торгаалдың хемчээли 10 муң 635 рубль апарганы балыкчы кижилер бүрүзү бодандырбас аргажок. Ажы-биле чугаалаарга, торгаалдың хемчээли 10 катап өскөн-дир.

Оон аңгыда бистиң республиканың хемнер, хөлдөрүндө стерлядь деп балык база бар. Ону тут-

каны дээш 4572 рубль торгаалды төлээр апар. Ол ышкаш сиг деп балыкты тутканы дээш торгаал 3 муң 640 рубль болур.

Ленок (шокар, мыйыт), ак-балык (пельядь), шортанны чөпшээрел чок балыктааны дээш 920 рубль торгаалды онаар апарган. Чоокка чедир торгаалдың түнү 250 рубль турган болгаш балыкчылар ону херекке албас турган. Күрүне төтөглекчилерге удур хоойлуну күштелдирип эгелээни бо-дур деп чүүлү хамаатылар билип алыр болза эки.

Мезил, язь, лещ деп балыктарны чөпшээрел чок тутар болза 500 рубль түнүг торгаалды балыкчы төлөп үнер. Мурнуку чылдарда 10 азы 25 рубль, чүс рубль четпес көңүс эвээш торгаалды онаап турганын балыкчылар эки билер.

Плотва, елец, карась деп балыктарны хоойлуга удур тутарга, 200 рубльге торгаарын хоойлуда көрүп каан. Эрткен чылын чүгле 10-20 рубль түнүг каш-ла чөпшээрелни төтөглекчилер дуглап кааш, ол-ла чөпшээрел чок балыктаашкынын уламчылап чоруп турган болгай.

— Хоойлуга удур балыктаашкын деп чүл ол? Мону тодарадып тайылбырлар чугула боор, чаңгыс кижилер хире хемчээлдиг балыкты тутары, кандыг байдалда балыкчы кижилер торгаалга онаажы бээр?

— Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызының «Барыын Сибирьде суг бассейнери азы суг шыгжамырларына балык тутарының чуруму» деп айтышкыны 2014 чылдың октябрь 22-де күш кирген. Ында

чеже хире балыкты кандыг арга-биле тутуп болурун шуптузун бижип каан.

Кажан хоруглуг черлерге база балыктаарын хоруп каан үелерде ол ышкаш балыктаарын чөпшээрел каан херекселдерден аңгыда, өске херекселдер ажылаарга, төтөглекчилер санынче кире бээр, хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш торгаалга онаажыр апар.

— Кандыг херекселдерни ажыглап тургаш, балыктап болурун, Уран-Даш Хапыр-оолович, бо айтырыгы база тодарадып алыры чугула боор?

— Колдуунда-ла арыг агаарга дыштанып алыр дээш чоруур сонугаргалдыг балыкчы дижи. Ындыг балыкчы кижилер кышкы, чайгы сыырткыштарны шуптузун ажыглап болур. Ындыг-даа болза, чинге удазында (лескада) сыырткыш баштары дөртөн көвүдөс ужурулуг.

Ырадыр октаар, узун хемчээлдиг сыырткыштар база ооң бажына кылаңнааштарны база ажыглап болур. Оон ыңай хемчегеш (торпедо) деп адаар дериг-херексел-биле балыктаарын база чөпшээрел турар. База катап сагындырып каайн, чаңгыс негелде сыырткыш баштары 4-тен көвүдөс ужурулуг.

Суг дүвүнче акваланг ажылап, хандыр кире бергеш, балыктаарын чөпшээрел, а чүгле аксы-биле тынар, узун мургуну ажыглап, суг иштинге кедер карак шилин азы маска-биле балыктаарын чөпшээрел.

— Балыктаарын чөпшээрелдейн турар черлер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Балыктап болбас девискээрлерге Хан-Дээр, Азас, Доо-

ра-Хем, Кызыл-Хемниң Ий хемче кири агып чыдар адырынга балыктаары хоруглуг, ону чөпшээрелдейн турар.

Хоойлуда чаңгыс чөпшээрел каан чүүл, бир звес хемниң чоогунда чурттакчылыг суурлар бар болза, оон чүгле 1 км черге балыктап болур.

Чижээлээрге, Хам-Сыра хемниң чанында Чазылар суур бар. Хемни өрү 1 км база хемни куду 1 км черге балыктаарын чөпшээрел.

— Бир балыкчы кижилер чеже хире балыкты тутарын чөпшээрел турары, квота кайы хирел, Уран-Даш Хапыр-оолович?

— Чижээлээрге, шортан деп балыкты 42 см, язь 25 см, хемчээлдиг болза, ону тутуп, балыктап болур. Оон бичии балыктар туттуннар болза, дедир сугже кири салыр апар. Бир звес хоойлуну хажыткан деп барымдаа илереттинип, күрүнениң балык инспекторларына таваржыр болза, когаралды эгидип база хөй түнүг акша торгаалына онаажыр дээрзин балыкчылар утпаза чогуур. Балыкчы кижилер база бир билип алза чогуур чүүлү балыктарның баш саны, ооң хемчээли болур.

Бир хонукта азы 24 шак дургузунда бир балыкчы 20 кадыргыны, ол ышкаш 10 хире моол кадыргыларны, 10 язь балыкты, 100 хире плотваны, 100 елец азы ак-балыкты, 50 карасы, 10 шортанны тутуп болурун чөпшээрел каан.

База ол ышкаш туткан балыктарның деңгизин база чугула болуп турар. Бир кижилер туткан 20 кадыргыны 10-килден көвүдөс ужурулуг деп хоойлуда

айтып каан. Чижээлээрге, шортанны 10-ну тутуп алган болза, ол 10 килден эвээш звес болур. Бир болза 10 килден улуг хемчээлдиг чаңгыс шортан туттуна бээр болза, ол хүн балыктаашкынны дораан соксадып кааптарын хоойлуда айыткан.

— Хоойлуда өскерилгелер күш кирген, ону херек кырында ажыглап эгелзэн деп болур бе, Уран-Даш Хапыр-оолович?

— Балыктаашкын дугайында хоойлу 2018 чылдың ноябрь 17-де күш кирген. Устүнде адааным чаа торгаалдарны төтөглекчилерге онаап эгелзери билдингир. Балыкчыларга тайылбырлап чедирер, бир кол айтырыг улуг хемчээлдиг 100 муң рубль чедир когарал дээш Россия Федерациязының кеземче хоойлузуңуң 256 дугаар чүүлү-биле харысалганы хамаатыларга онаары болур.

Чижээлээрге, бир баш кадыргы дээш 920 рубль торгаалды онаар. А 100 ажыг кадыргыны тутарга-ла, 100 муң рубль түнүг когарал үнүп келир-дир. Азы чаңгыс баш балык дээш 10 муң ажыг рубль торгаалга онаажып болур 10 хире белди тутар болза, 100 муң рубль когаралды чедиргени ол деп санаар болгаш кеземче херзэнге онаажыр апар.

Ынчангаш балыкчыларны хоойлу-дүрүмнү хажытпайн, чогуур үе-хуусаада, балыктаарын чөпшээрел каан хемнер, хөлдөргө болгаш чогуур дериг-херекселдерни ажыглап, балыкты тутар хемчээли, деңгизин дээш өске-даа негелделерни күүседиринче кыйгылар-дыр бис.

Ооң-биле чергелештир балыктаашкын дугайында хоойлуда өскерлишкыннерни интернетте бистиң сайтче кирип, оон номчуп, билип ап турарын база сүмелээр кижилер мен.

А.Х. Доржунуң 60 харлаанынга

ХЕВИС КЫРЫНДА ЧАҢНЫК

Делегей чергелиг спортчу аренаже үнер кежик-чол тыва спортчулардан кымны-даа мурнай Александр Доржуга дүжүп, ону 1983 чылда делегей чемпионаның хевизиниң кырынче үндүр чедип келген.

Ол чылын ССРЭ-ниң улус-рунның спартакиадазы-биле эргелештир чурттуң чемпионун илередир маргылдаа хсва хоорайга болуп эрткен. Чиик мөгелерниң түңнел режиге Россияның дөрт дак-р чемпиону Александр Доржу ле делегейниң беш дакпыр мпиону, Спартакиадааның элекчизи Сергей Корнилаев аржы бергеннер. Ол түрлүг, ргунчуг удурланыкчызынга чии-даа арга бербейн, Алек-др маргыш чок, чиик октап аш, Делегей чемпионнадынга жир эргени чаалап алган.

Ынчалза-даа Александр СРЭ чемпиону» деп адаар аас-кежиктиң аар-бергезин, ы хире «кара сагыштын» аан-на эскерип көре бер-Аар-берге, амыр-дыш белеткелдер эгелзэн. лүг мөге эрлер С. Кор-наев, С. Карамчаков, ололев дүжүлгени тыва чугашка ойнадып алга-га ам-даа бүзүревейн, теткел хүрештер үе-де күштүүн көргүзөр ш, кам хайыра чок дап, бар-ла шаа-би-ыйыдып турганнар үвени канчап билир, нерлер өскээр бода-бээрлери база магат, деп-көргээр деп чүве а туруп болгай. Ти-ри белең, аңаа көөрдө егей чемпиону атты галаары дыка берге ур чүве-дир дээрзин жу херек кырында көре тен.

Ындыг күштүг, кадыг

берге эрлер-биле амыр-соксал чок, дүн-хүн дивейн тутчуп, деңзи «сывыртап» турбайн, ак-көк Тывазынче халдып чана бергеш, дамырак кара суун мага хандыр пактап чыткылаарын күзей бээр үелер тургулаан. Хупурай бер, чүү дээр ийик — тыва кижичаңар дээнде бергү-даа уштунуп чыдып каарга, хая көрүнмес.... Чок, ынчап болбас. Артында тыва чону бар. Тренер Валерий Оюн кайы хире чагаан ийик! Шыдажыр! Кандыг-даа бергелер турар болза, шыда-жып эртер. Тулган бергелер чокта, тулган тиелелгелер база турбас...

Делегейниң эң-не күштүг-лериниң шуулганынче кым-ны-даа мурнай тутчуп кирген мөгевисти деткири-биле Киев хоорайга элзэн каш тывалар чеде бердивис. Маргылдааның бүдүүзүндө дүне кым-даа орта удуп чадаан чүве, аңдаштанып-дүндөштөнип, улуг тынып, улаа-рап-дембээр, човууртап-даа чыдар кижилер аравыста бар болган. А даарта хүрежир ки-жиге кайы хире бергезин даап-

бодары безин болдунмас.

Хостуг хүрешке 22 дугааргы делегей чемпионаты Киев хоорайга 1983 чылдың сентябрь 26-29 хүннеринде болуп эрткен. Маргылдааның байырлыг ажыдышкыны доостуру билек хевис кырынче Доржу мөгевисти кыйгыра берген. «Аарыкчылар» бистерни чаңнык сопкан ышкаш болган, хөлзеп-ле эгеледивис. Бир чамдыывыс: «Доп-дораан үндүрбээн бооругай, бичии манап, хевисти көрүп, чаңчыгып, чүрзэн оожуктуруп алыр үеден берген болза» — деп олурлар. Сашаның тренери Валерий Оюн:

— Ол харын эки-дир, кажан-чежен кыйгырыптарын манап, сагыш-сеткили аарып, «өрттөнип кал чазып» олурарының орнунга дарый үнгени дээр — дээш, боду хүрежир дээн чүве ышкаш, адыштарын нугуп эгеледи.

«Шын-дыр» — дижиб, ооң-биле чөлшээрэштис.

Бирги салыг, хевисте А. Доржу (ССРЭ) — Ласло Биро (Венгрия, ол чылгы Европа чемпиону).

Шииткекчинин эдискизи сыйт дээр билек, Саша ийи бутче киргеш, ужуруп алды. Европа чемпиону четкиде туттуна берген шортан дег девидеп, тепкиленип чыдырда, чодаларын хүлүй туткаш, чарыннарын хевисче кири «өрүмнепти». Шииткекчи хевисти хол-биле дарс кылдыр соккаш, эдиски-зин этсипти. Венгр мөге чүгө 2 минута 15 секунда удурланыр аргалыг болган!

Дараазында моол мөге Жигжидсүрен Батсайхан биле Американың чемпиону Роберт Вивер Александрның халдааш-кыннарынга удур чүнү-даа кылып чадаштылар.

Чапсар үезинде көрүкчүлөр тыва төлээлери, бистерни үглөп, Тываның база Алек-сандрның дугайында айты-рыгларын салып шаг-ла болган. Ынчан-на Александрга хамаарыштыр «хевис кырында чаңнык» деп чугаалар эгелзэн.

Түңнел хүреш. Александр-га удур Азия Оюннарының шаңналынга төлөптүг болган көрей мөге Ким Чхоль Хванна чалаан.

... Сөөлгү хүреш, сөөлгү дыштаныр үе кезии, ам үш-ле минута хүрежири арткан. Сан талазы-биле бистиң мөгевис

А. Доржу биле ооң тренери В. Оюн.

ажып турар: 4:0.

Дөңмээм ажыш диди, көрнүп кээримге, Валерий Маадыр-оолович Оюн шымчыктапкан болду:

— Сергел! Ам үш-ле минута... — Ийе, ам делегей чемпиону... — дээш, эжимниң холун туттум.

Ол хире хүрежип, ыңдыг шыырак чемпионнары октап турган кижичаңыра болза, кым шүглүр боор...

Ам үш-ле минута хире болганда ол делегей чемпиону болу бээрин бодап келгеш, дыштаныр үези төнмээнде-ле хевис орту-зунче Александр далаш басып-кан. Көрей мөге Ким Чхоль Хван удур шурап келген...

Хүреш үезинде, сан талазы-биле ажып-даа турар болза, аш-тырып алырының айыылы турар. Оон ыңай кандыг-даа арга чок: бир эвес чүнү-даа кылбас, чүнү-даа күзевес, кым-даа болукса-вас болурундан аңгыда аан. А аштырышкын аткаар октап азы бурунгаар идип-даа болур.

Александр Доржу: «Бирги үе төнгөндө, сан 4:0 апарганда, ам болган чүве-дир деп бодапкан мен. Ам делегей чемпиону болур кижичаңа хүрежирин күзей бербес чүве бе — буттап, колдук адаанче киргеш, өрү көдүрүп, октагылаар-даа...»

Таптыг-ла ынчан, кажан мөге онаан чедир үнелевейн баарга, удурланыкчызы ону ажа бээр та-варылгалар болганчок болгулаар.

Сан 4:6 кылдыр Ким Чхоль Хванның ти-лелгези-биле ол хүреш доозулган. Александр мөңгүн медальды чаа-лап алган, а үшкү чер-ге Ян Фаландыс (Че-хословакия) төлөптүг болган. Бистер хөлчок амырап турдуvus.

Александр Доржу ол түңнел хүрештин соонда бодунуң час-тырыгларын сай-гарып, белеткелдин чаа-чаа аргаларын дилеп тып тургаш, чаңгыс аштырыш-кынны улуг тиелелге-же хуулдуруп шыдаан. Грецияга болган Ев-ропа чемпионаның

түңнел хүрежинге немец мөге Райнер Хойгабельди 4 минута иштинде арыг октап, «хевисте чаңнык» дээр адын бадыткап, кайгамчыктыг чараш кылдыр тиелзэн.

Алдарлыг мөгевистиң кол-кол чедиишкенин мындыг: 1983 чыл — делегей чемпионаның мөңгүн медалы, 1984 чыл — Де-легей кубогу, 1985 чыл — Делегей кубогу, 1986 — Европа чемпиону.

ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, тыва чоннуң чоргаа-ралы — хоочун мөге Александр Доржу ханы хоюг, чини сарыг, аалынга амыр-тайбың олуруп болур турган. Аңап, балык-тап дээш анаа эрлер ышкаш чүнү-даа кылып болгай. Бир кезек ол ынчаар амыдыраарын шензэн-даа. Чок, ол олча-ке-жик хайып, өңчү-хөреңги сүрүп чоруур кылдыр чаяттынмаан. Ол мөге бооп төртүтүнген! Аңаа хүреш, тиелелгелер херек. Ол ам база катап спортчу белет-келде — Олимпийжи курлавыр-лар училищезиниң удуртук-чузу болуп ажылдап турар, ол өөредилге черинден база кайгамчыктыг мөгелер көстүп эгелзэнин билир бис. Александр Доржу баштап турда, кайгамчык-тыг тиелелгелер келир дээрзин-ге чигзиниг чок.

«А балыктар?» — деп, бир ка-тап оон айтырамыга, — Төрзэн Хемчинге чакпаларын чайып чораайлар аан!» — деп хары-лаан.

Төрзэн Тывам алдары дээш Төккен дери далай-хем дег, Хостуг хүреш мөге огул — Хостуг чоргаар эзирим сен!

Бо дээрже 1986 чылда Гре-цияга болган Европа чемпиона-дынга Александр Доржу тергии-деп үнүп келирге, өөрзөнимден бодум-даа билбейн, доктаамал химиренип ырлап чоруур апар-ган ырым чүве. Ол меңээ кажан-даа уттундурбас кайгамчыктыг өөрүнчүг байырлалды сагын-дырып, аас-кежикти хайырлап келир.

Александр Доржунуң ын-чангы тиелелгелери тыва эр хиндиктиг кижичаңа болганын-га «делегейниң тергиини» болуп болур чүве-дир деп идегелди от-туруп, хайырлаан. Идегел барда чүү-даа боттаны бээр.

А. Доржу, В. Оюн, А. Хертек, М. Оюн (мурнунда).

Чурттап олурар суурум

ХӨГЖҮЛДЕЛИГ ШУУРМААМНЫ

(Уланчызы. Эгези № 150 "Шында").

Ол ышкыш кижиле база чуртун сактыр, чаныксаар боор чорду. Улан-Удэ хоорайга өөренип тургаш, Берт-Даамче, Шуурмаамче чаныксаарым аажок, ол черлер караамда көстүп турар апаар, сессия үзе-ле доостуру билек, Улан-Удэден эртен ушкыш, Шокар-Оймакка хүнүндө, саанчылар кежээ инээн саап турда, чедип кээп-даа турдум. Самолет өрттээ ынчан аргажок чүве-ле болгай: студент кижиге 50 хуу чийгелдиз-биле 17-ле акша! Бир айның стипендиязы-биле чангаш кээр, магаль-ла турган аа!

Шуурмаакты бир дугаар көргөш, чарашынганым – шупту боду чодураадан бүткен суур чораан! Чазын чодураа чечектели бергенде, ак-чайт, суурнуң чаражын чүү дээр боор!

Кыжын хады-ла кончуг. Улустуң «Шуурманныг Шуурмак» дижири чөп, ынчалза-даа ол хады чылыг болгаш, улуг хора чок болур. «Эртен оттуп кээр-ге, эжиктерни дуй хөртүктөп каапкан болур, кастынып тургаш үнөр-ле болгай бис» – деп, шуурмакчылар хөөрээр улус. Ынчангаш кыжын хар турбас – карартыр хадып кааптар.

Орук аксы чер болгаш, эрткен-дүшкен машина-балгат, оларның аразында узун-узун чудуктар чүдүргөн лесовозтар, чай боорга Шуурмаактың көктүг-шыктыг чайлагарыныче, а күс кээрге, Өвүр чер-же көжүп ашкан өгөр чүдүргөн машина, тракторлар, хөй малын мааладыр, шииледир сүргөн аъттыг, чадаг малчынар, Эрзинден, Самагалдайдан Кызыл бар чыдар азы дедир чоруп орав автобустар, оларның пассажирлери столоваяда чөмнөнгөн, садыгларында хөй кижиле имилешкен, малчынар ажы-төлүн орус омактыг эмчилерге шынчткен... суурнуң ындазында хөлдүү аажок чүве ийин. Черле сайзыраңгай орус суур болгаш, ындагы боор.

Тес-Хемниң райпо баштаар чери Шуурмак суурнуң садыгларын барааннар-биле эки хандырып турары илден. Чүге дизе бо суурда (Куран база мында

кирип турар болгай) Совет Эвилелиниң шупту республикаларындан келген орус болгаш өске-даа омак-сөөк чон, дайын киржикчилери, староверлер, херек эр-тирип чораан улустар хөйү-биле чурттап турган.

Оон аңгыда Шуурмакка чайгы үеде хөй малчынар чайлаар, а малчынар дээрге совет үениң эң-не хүндүктелдиг кижилери турган. Партия, совет органны оларны бүгү тала-биле хандыраар дээш, соксаал чок кичээнгеин салып турган.

«Лесопункт» ажилдай берген соонда, Шуурмак ажилчын суур апарган болгаш оон хандырылганын улам экижидери негеттинип келген. Ынчангаш 1980 чылдарда аңаа райпонуң салбырын («куст» деп турган) тургускаш, Кызылдан дорт барааннар кылып каан.

Салбырның эргелекчизи Мария Борисовна Барыс-Хөө, садыг ажилдакчылары (столовая, пекарня, садыг), оларның аразындан эң үр ажилдаан хоочун садыгчы Ирина Михайловна Бырынай олар чонунга төлөптүг бараан болуп чордулар.

Совет үеде бо суурнуң чурттакчылары кончуг ажилчын улус. Күрүнеге, бүдүрүлгеге ажилдаарындан аңгыда, боттары хууда амыдыралына токпак хап, картофель, ногаа өстүрүп, оон-биле районнуң чонун хандырып турдулар. Аң-мен, катчимис, тоорук, эм өттөр болгаш тайга кежиин ажиллап билгир аажок.

Ак-Эрикке колхоз даргалап тургаш, Куранның староверлери, фронтучулар Зыков, Никитин олар-биле дугурушкаш, мал чеми-биле картофель үрезинин колхозка, чурттакчыларга четчир кылдыр орнап ап турдум.

Районнуң чону Куранның староверлеринге кидис идиктерни, хөмнөп каан буркалыг ак кидис идиктерни, Шуурмаактың ус-шеверлеринге стол, сандай, шкафтарны кылдырып ап турдулар. Оон-биле кады мал өстүрери аажок, ылаңгыя хаваннар кудумчуларда малгашта чыдар чүве ийин.

Самагалдайның бүдүрүлгө, албан

черлери Куранга картошканы хөйү-биле тарып ап турду. Сорлуг өрү Хадык, Сербиктиң алаактарына сигенни кескеш, ол-ла черинге шанак кырынга сарааттап каар, оон кыжын илчирбелгил трактор-биле сөөртүп алыр улус. Кым-даа аңаа дегбес. Шуурмаактың малчынары бо суурнуң орус чону-биле аразында хөлчөк найыралдыг. Бичиимден тура мону көрүп өзүп келдим. Ынчангаш Шуурмак суур меңээ дыка эргим.

ХӨГЖҮЛДЕЛИГ ШУУРМАК СУУРУМ

«Суурга эң баштайгы бажың 1934 чылда туттунган, ону «Перевалочная база» деп турган. Ук бажың ам-даа бар, Гагарин 8 дугаарлыг бажың ол. Суурнуң «База» деп ады оон үнгөн.

Аңаа ССРЭ-ден, Кызылдан келген барааннарны, почтаны шыгжаар, оон ыңай айт, шанак, терге-биле Самагалдай, Эрзинче тарадып турган. Каайлы чери Куран баарында турган. Калдак-Хамар оору ол үеде ажиттынмаан, машина-техника аргыжар орук чок турган» – деп, сумунуң хоочун чурттакчылары, бо сумуну 16 чыл удуртуп чораан Ш.М. Биче-оол, 25 чыл суму секретарьлап чораан И.А. Каткова болгаш өске-даа эштер суурнуң дугайында улуг ынакшыл-биле чугаалаар улус болду.

«Перевалочная база» чанынга садыг турган. Оон садыгчызы – Анастасия Степановна Корешникова.

1949 чылда суурга 3 чурттакчы бажың бар апарган. Ол дээрге баштайгы орус чурттакчылар Лука Яковлевтиң, Терентий Огневтиң, Семен Корнейниң бажыңнары. Шала сөөлзүредир Лифан Соколов, бистин өөвүс Заверткиннер (1955 чылда), Третьяковтар көжүп келген. Чоорту бажыңнар немежип, садыг, эмчи пунктузу, почта туттунган» – деп, Каткова Ирина сактып чугаалаар.

Мээң билирим, ол бир дугаар садыгга Аракчаа честем (чонда ады «Бугалдыр», шын ады Байыр Амырдаевич Аракчаа) 1954-55 чылдар үезинде, а Ушаа ирем («Бижээчи». Ушаа Бүлчүнович Чооду) 1961 чылда, мен 10 класс доозуп турумда, садыглап турдулар.

Олардан аңгыда Чооду Чорбаа (Куран-Чорбаа) – аңгылар даргазы (охотвед), Бидонай, Шимит-Балчир, Чамыя суг дээш каш-ла тывалар чурттап турган Чорбаа Дондулаевичиниң уруу Эми Чорбааевна сактып чугаалап орду. А бодаарымга, бо суурга чурттаан баштайгы тывалар ол-дур ийин.

«1953 чылда Шуурмакка үлетпүр комбинаты ажиттынган. Оон даргазы Алексей Степанович Вяткин дээрзи турган Дараазында Садчиков, Желобов ажыдап турганнар. Үлетпүр комбинаты туду ыягы белеткээрден аңгыда, тууйб (кирбиш) кылып, чугай өрттедип, суурну чырык-биле хандырып турган» деп, хоочуннар сактышкынында бижээ, Комбинаттың ажилчынары шупту орус омактыг, оларның аразында чөмбүс тыва ажилчын – Борис Петрович Чабырчук.

Ол бүдүрүлгениң бир дугаар хүнүндө эгелеп тергелиг айт-биле кирээ-мыяа сөөртүп үндүрүп турган ажилчын, ынча хып дээн аныяк, чараш кыс Нина Третьякова ам-даа бар. Оон хары 90 чедер дегбес. Суурнуң баштайгы чурттакчыларында артак кижилер.

Кирбиш кылыр чер 1965 чылга чедип ажилдаан. Оон Мастер Игнат Семенович Кашин.

1956 чылда арга-арыг ажил-агый тургустунган. Оон баштайгы даргазы Колесников, а лесничий Кузьма Григорьевич Гаев турган. Сөөлүндө бүдүрүлгени үр үеде удурткан кижилер Шуурмаактың хоочун чурттакчыларыны бирээзи Людмила Артамоновна Мамонтова.

1990 чылда ССРЭ-ниң арга-арыг ажил-агый яамызының дужаалы-биле Эрзин, Тес-Хем ийи районну харыылап турган Тес-Хемниң ыяш ажил-агый чери Самагалдайдан Шуурмакче көжүргөн.

Арга-арыг ажил-агый Шуурмакка турда директорлар – Николай Симоненко, Бадарчы Көк, кол лесничий Кокшаров, Дивногорскиниң арга-арыг техникуму дооскан арга-ыяш инженерлери Валерий Самбуу, Сергей Чиктол, Венера Бегзи, Артем Бегзи оларның кириген улуг үлүгү хуузу онзалап айтыр бодаан мен.

Кара-оол ЛАПЧАА
күш-ажылдың хоочуну

(Уланчылыг).

Тайга эдээ Куранда

бурунгаар «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» деп улуг чогаалды бижээнин номчукчулар утпаан боор. Ол ном база чоннуң улуг сонургалын чаалап алган.

Ам бо чаа үндүргөн ному 48 бичии-бичии эгелерлиг боорда, утка-шынары тода, билдингир. Оон ыңай номнуң эгезинде болгаш төнчүзүндө авторнуң Одай-оол Сүрүн оглу Донгактың шүлүктөрүн база таныштырып кааны онзагай. Номнуң эгезин номчааш, Донгак Бегзи деп чогаалчы төрелиниң дугайында бижээндир деп бодал башка кирер. Куранчылар «Чогаалда Одай-оол деп кымыл?» деп баштай-ла сонургап айтырдылар. Номнуң маадырлары Одай-оол, Түмөн-оол, Тумат-оол, Агармаа дээш оон-даа өскөлөрүн салым-чолун сонургап номчаанын ужуражылга үезинде санал-онал солушканнар чугаалап турганнар.

Чогаалчы номунга хамаарыштыр тайылбыр берип тура, Таңды сынның мурнуу эдээнде чаттылып чоруткан Өвүр Торгалыгдан үнгөн чогаалчыларның болгаш чаңгыс чер-чурттугларының овуларын киригенин база Одай-оол дээрде автор боду-даа чадаваз деп элдээрти аарак чугаалады.

Чогаалчының номун сонургааннарның бирээзи 83 харлыг хоочун Биче-оол Соян эрткен төөгүже хая көрүнүкеш, оон чогаалда Агармаа деп кыс уругнуң дугайында бижээнин онзалады. Суурнуң эмчизи Анчымаа Александровна чогаалчы Николай Кууларның база Марит Хайдылтың-даа шүлүктөрүн шээжи-биле чугаалап бергеш, чаа номга бедик үнелелди берип, аныяк-өскөн таныжып, номчуур болза онза чогаалды дээрзин демдөлгөз. Оюу Чорбааевна бо чогаалга элээн сайгарылганы кылып, боду черле «Тываның аныяктары» солунга аныяк шаанда корреспондентилеп чораан болгаш, дыка онза бодалды, сүмени-даа каткан. Номнуң эге арнынга авторнуң дугайында таныштырылганы кирипкен болза, Ачыты деп маадырны база тураскаалдарны, Турфан, Хөх-Нуур, Лоб-Нуур, Тянь-Шань дагларның мурнуу эдээнде... дээш-ле, авторнуң ному адынга езулуг-ла дүгжүп турарын-даа онзалаан. Шынап-ла, Оюу Аракчааның эске-

рии кончуг шын, «Муңгаргай ыр, муңгак аян, муңгак сеткил, муң-муң чылдар аялгасы, илбилиг хөөн...» деп шүлүкте чиге-ле сөглөз дээрзин дамчыткан.

Оон соонда чогаалчының чаңгыс классчызы, юстицияныкы хоочуну Николай Кууларның дугайында «школага тергип өөреникчи турган» деп бадыткап чугаалады. Чоокта чаа Эрзинден көжүп келген өг-бүлө Артур, Чечена Артайлар уран талантылыг улус болду. Чечена Өвүр чурттуг, чогаалчының мырыңай-ла чоок төрели. Төрээн Торгалыны, Чоза хөмнүн чурумалын, чаңгыс чер-чурттугларының овуларын номну номчааш-ла, дораан танып каагыш деп сеткилинден чугаалады. Ужуражылга үезинде оон-даа өскөлөр чаа номга бедик үнелелди берип, ам-даа солун чогаалдардан бижириң күзеп, «Номну адап чадап турдувус, муңгак ыры-даа дижип турдувус» деп баштактанып турганнар.

Суурнуң чурттакчылары Биче-оол Соян «Дуруялар чараштары», «Че-ве, кырган, чанаал!», «Кырганарым үе-чегем», Артур Артай «Демир аъттың мунукчузу», Анчымаа Сандыкчап «Шеңеге йөрээл», «Качык чурту», Алдын-кыс Комбу «Кустуң менээ демейин аа», «Хүнү келзе...», «Чодураалар чечектелип турда» дээн ышкыш чогааткан шүлүктөрүн ынак чогаалчызы Николай Кууларга аяныг кылдыр номчуп берген. Аныяк чогаалчы Чаяна Чыкай бодунуң болгаш авазының, төрээнериниң өмүнээзинден чылыг сөстөрүн дамчытканын угбазы Уйну Окчааевна чугаалады. Кайгамчык уран талантылыг чонну мында чыгган суур-дур дээрзин кижиле дораан эскерип каар.

А Куран чүлге бисте звес, а Сибирь-де чурттап турар чонга билдингир суур апарган дизе мында кандыг-даа хөөредиг турбас. Чайын июнь айның төнчүзүндө Хакасияга болган Сибирьниң биче буурай чоннарының шуулганынга Тываның төлээзи Алдын-кыс Комбу Куран суурнуң дугайында илеткел кылырга, хакас, алтай, телеуттар дендип сонургаан. Мээң чанымга олурган хакас эртемден Нина Майнагашева ону дыңнап олургаш, мынча диди:

– Беларусь чогаалчы Тываның старо-

верлериниң дугайында бижээ мен дээр чорду. Интернеттен тып алгаш, номчуп көрүңер даан. Тывага ажилдап чораан кижилер бар? – деп, база айтырып олурду.

Мен ол эртемденниң сүмези-биле интернетти аңдар-дүндө үжөп олургаш Владимир Чичеринниң «Старообрядцы в Туве» деп чогаалын тып алгаш, допчу намдарын сонургап номчурумга, Хову Аксынга ажилдап чораан болду. Аңаа ажилдап турган үезинде староверлерни сонургааш, оларның-биле ужуражып чугаалажып турганын бижиң каан. Оон догааштырып бодаарымга, хакас эртемден база староверлер чурттап турган суурнуң дугайында дыка сонургап турар хире болду.

А староверлер дээр улусуvus Куран суурга чээрби чыл бурунгаар чурттап чораан. Амгы үеде олар Каа-Хемниң Сизим, Эржей, Ужепче тарадыр көшкүлөй берген, ында чурттап турар. А тайга эдээнде бичии суур Куранга тывалар чоогунда кожууннардан көжүп кээп, амга чедир ээлеп чоруурлар. Мал-маган тударына кончу таарымчалыг оран. Куранның амгы чурттакчылары мал-маганын кадарышаан, таңдының кат-чимизин чыып ап турар. Мында совет үеден бээр Тываның алдар-аттыг кижилери бар, ТР-ниң Херээженер эвилелиниң хоочуну Алдын-кыс Комбу, көдээ ажил-агыйның хоочуну Борбак-оол Балчир, база арга-дуржулгалыг башкылар Биче-оол, Энзимаа Сояннар, эвилел-ээлдек Анчымаа Александровна эмчи база чогаалчы алышкылар Вадим, Чаяна Чыкайларның төрээнери дээш-ле эрес-кежээ, олут орбас улустар бар.

Бир-тээ, Николай Кууларның «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» деп чаа номунуң дугайында чугаа чоруп турда, баштайгы арнында кириген шүлүү-биле доозайн.

Дүмбей дүне удуп чадап,
Дүвүрөлгө алзып хондум.
Күжүр ботту сергедиптер
Хүннүң чырыгы каян үнөр?
Чогаалчының чечен чогаалдары улажып-ла турзун деп куранчыларның йөрээли бүдөр-ле болзун!

Ася ТЮЛЮШ.
Кызыл – Куран – Кызыл.

Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар бо 2018 чылда «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» деп номну номчукчуларга сөңнээн. Чечен чогаалга сундулуг улус бо номну чырыкче үнүп кээр-ге-ле, дораан садып алгаш, чаңгыс тыныш-биле номчаан дизе хөөредиг чок. Эртен неделяның дыштаныр хүнүндө куранчылар чогаалчы Николай Куулар-биле ужуражып, «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» деп номнуң дугайында ажит-чажыт чок чугаалажып танышканнар. Тайга эдээнде каш-ла бажыңнарлыг суурнуң арбаннның чурттакчылары боттарының кызыл күжү-биле тудуп алган клувунга уттундурбас чогаал кежээин эрттирген.

Куран арбаннның даргазы Алдын-кыс Чамзыриновна Тываның чогаалчызын чылы-биле уткуп ап, суурда чоннуң ажил, амыдыралы-биле таныштырган. Тес-Хем кожууннуң төп ном саңының ажилдакчылары чогаалга хамаарыштыр боттарының бодалдарын үлежип, үнелелди берген. Республикада атуураа алгы берген «Куранның энелери» бөлүктүң бот-тывынгыр артистери чогаалчының шүлүктөринге ырларны күүседип аян тудуп, боттарының чогааткан шүлүктөрүн-даа аяныг номчуп, солун концертин бараалгатканнар.

Бо суурда колдунда-ла хоочуннар мал-маган азырап олурарлар. Олар хостуг үезинде концерттерни белеткеп, чонга көргүзүп турарлар. Сумуда чогаалга сонургалдыг, шүлүктөр бижиң чоруурлар хөй. Ынчангаш чечен чогаал каттыжышкынын тургузары чугула. Моон мурнунда Өлөт Чимит чогаалчының удуртуп турганы «Тес-Хемниң чалгылары» каттыжышкынының ажилын катап дигизер сорулганы салганын арбаннның даргазы чугаалады.

Тываның билдингир чогаалчызы Николай Шагдыр-оолович Куулар салым-чаянныг шүлүкчү, орус классиктиг болгаш амгы үениң хөй-хөй чогаалдарын, библияны орус дылдан тывазынче очулдурган, мергежээн очулдурукчуларның бирээзи. Ол, шынап-ла, кайгамчык шүлүктөрни чогааткаш, чонунга сонургадып келген. А сөөлгү чылдарда проза чогаалын бижиң, бо талазы-биле чоннуң кичээнгеин хаара туткан. Каш чылдар

Уран чүүл

КАРА ДАШТЫҢ ЧАЖЫДЫ

Кара өң тыва чоннун делегей көрүүшкүнү-биле алырга, тывызыксыг, сүр күштүн, санап четпес байлакшылдың, эр кижиниң мөзү-шынарын көргүскен өңнерниң бирээзи. Бай-Тайга кожуунун девискээринде Сарыг-Хаяның чонар-дажындан кадыг-быжыы, өңү-биле ылгалып турар кара чонар-даш база бар. Ооң эртем өзүгаар ады серпентинит. Интернет четкизинден серпентинити XIX-XX вектиң эгезинде Россияга эмеевик деп адап турарын номчуп болур. Кадыг кара даштын янзы-бүрү хевирлерин өөргө, чылан кежиниң хээлери ышаш дөмей боорга, ынчаар адаан адавас.

Серпентинит элээн хөй боттарынга чоокшулашкан калып, доломит дээн ышкаш бүдүлдерден тургустунган. Даш ыггы-даа болза ону хирээлеп, боглап, болбаазырадып болур. Оң өңнери куу ногаан, кара-ногаан хөмүр ышкаш кара болур.

Кара даш Тываның төп девискээринде Ак-Туруг суурнун Алдын-Упак, Шеттиг-Арга деп черлерде ыдар. Ооң өңү кара-ногаан. Арыг-чуунун Аргалыкты деп черде езугу кара даш (серпентинит) чыдар. Даш чонукчуларының демдеген турары-биле алырга, дашты ызып алыры нарын. Кырыкы кез хая-даштан бүткен болур, оон элээн ханы 2 метр хире черни ыптарга, чүгле ынчан ол даш ступ келир. Ол даш кургаг, оон рзү-хевир чазап үндүрери нарын,

хөй үе, уран аргалар негеттинерин даш-чонукчулары дыңнадып турар. Мындыг хевирлиг даш Чөөн болгаш Барыын Саяннарда, Калмыкияда, Камчаткада, Американың Каттышкан Штаттарында, Шотландияда, Испанияда база бар. Чер-чурттуң аайы-биле өңү аңгы болурун эртем дептерлеринде бижип турар.

Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, ат-сураглыг даш чонукчуларының башкызы, сүмелекчизи, даштан болгаш ыаштан 1000 ажыг скульптурлуг ажилдарның автору Черзи Монгуш 1960 чылдарның эгезинде серпентинит деп дашты бодунун уран чогаадылганын аягылап эгелээн.

Тываның Национал музейиниң шыгжамырында ус-шеверниң чонар-даштан чазап кылган үнелеп четпес ховар 37 ажылын кадагалаан. Оларның иштинде кара өңнүг чонар-даштан кылган 27 ажыл бар. «Кошутуг аът», «Сарлык», «Дедир буга», «Сыын биле мыйгак», «Теве мунган арат», «Малчын-нар турлаа» деп адаар баральеф композиция, «Чаш төлдүг кыс арзылаң», «Тыва аъттыг кыс» деп ажилдар тывызыксыг чаражы-биле хамыкты кайгадып турар.

Мастерниң эң шылга-раңгай ажилдарының бирээзинге «Сарлык» деп ажылын хамаарыштырып болур. Сарлык бугазы бодунун удурланыкчызы-биле сегиржип алырынга белеткенип турар үезинде, оваадай кедип алган чүве дег улуг мыйыстарлыг бажын черже углаан, челбиш ышкаш делгем кудуруун өрү көдүрбүшаан, черни кончук күштүг дуюлгары-биле касканавышаан, шавар халдаашкынче белеткенип турар. Ук дириг амытанның сүр күштүүн, аажы-чаңының сүртенчин ус-шевер даш-чонукчузу кара чонар-даш-ка онзагай чараш кылдыр сиилбээн.

Черзи Хола-Саловичниң «Сыын биле мыйгак» деп ажылы база онзагай черни ээлеп турар. Мында автор тайга-сында черлик дириг амытаннар безин чааскаан чорбас, эжеш болурун, эр эжиниң шыңчы чоруун, эрес кашпагайын, ынакшылын аянын, чоргаар маңнап бар чоруур мыйгактың омур-хевиринге сиилбип, көргүскен.

Тываның Национал музейиниң шыгжамырында чыдар кара чонар-даштан сиилбип кылган

ажылдарның ниити саны 100 ажыг. Моон Юрий Дажыйович Ооржактың элээн ажилдарын көрүп болур бис. Мастер талантылыг, бот-тывынгар, чонар-даштан чазаар арга-мергежилди боду өөренип алган сиилбикчилерниң бирээзи. Ооң чогаадыкчы оруу эгезинде чүгле чаңгыс дириг амытаннарның дүрзүлеринден эгелээн болза, сөөлүредир ийи-үш дүрзү-хевирлерден тургустунган композициялары, элээн нарын ажилдарны кылып турар апарган.

Авторнун «Сегиржи алышкын» деп ажылында аскыраа өөр чылгыны камгалаары-биле халдап келген калчаа, аш бөрүнү күштүг даваннары-биле таптап, а кокай боду база азыг диштерин шаарартып, дүжүп бербейн турарын көргөш, чөптүг чорук черле тиилээр деп утканы автор илереткенин биллип ап болур. Эрзин чурттуг Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу Бригад Санчыевич Дүпчүрнүн ажилдарындан кара чонар-даштын чараш-хаазын магадап көрүп болур бис.

Ооң чазап, сиилбээн ажилдарында тус черниң дириг амытаннарын уран шевер мастер көрүштүг, чоргаар, чараш болгаш тайбың байдалда дээш уран чүүлдүн янзы-бүрү аргалары-биле көргүзүп шыдаан.

Даш чонукчузунун «Кошкар» деп ажылында ооң тодуг-тогаа, эъткир, дүккүрүн, дыдыражын ол хамаанчок ук ажылды көргөн кижилени-биле ооң хар-назынын тодарадып болур кылдыр мыйызында дестектерин керттип тургаш кылганы кымга-даа дөмейлешпес ажил дээрзи билдинип кээр.

Африка дилте чурттап чоруур дириг амытан болур ийи мыйыстыг, кара мыйыс-думчуктуң омур-хевирин Сергей Кашпыг-оолович Одушпай «Носорог» деп ажылында шеверин чараш кылдыр оюп тургаш көргүскен. Ооң күштүг-шыраак, улуг хемчээлдиг мага-бодун, чолдак хол-будун чергелешкек шыйылар-биле дамчыткан. Бо ажылды көргөн кижиге автор Африкага боду барып, ол дириг амытанны көргөн азы 10 сая чыл бурунгаар Тываның девискээринге дүктүг носорогтар чурттап чораан-дыр деп бодалдар оттуп-келир.

Даш-чонукчуларының кара-даштан сиилбээн янзы-бүрү дириг амытаннарның омур-хевирин көргүскен ажилдарының ниити аттары дөмейлешип турза-даа, хемчээли, угулза-хээзи-биле база утка талазы-биле бот-боттарындан ылгалып турар. Тываның ат-сураглыг, ызыгуур салгаан даш чонукчулары Байындыларның, Х.Б. Донгактың, А.Н. Баразмааның, Маадыр Монгуштун, А.С. Даштын, А.С. Кагай-оолдун, Л. Протасовтун ажилдарындан чонар кара-даштын чажыдын база эскерип, көрүп болур.

Сураглыг даш чонукчузу Черзи Хола-Салович Монгуштун 2019 чылда 120 чылдаанын демдеглээр бис. Аңаа уткуштур Тываның Чурукчулар эвилели республиканың даш чонукчуларының аразынга кара-даштан чазаан ажилдарның мөөрейин чарлаан.

Ол дээрже даш чонукчуларынга уран талантызын чонга көргүзүр арга, ийде, оларга деткимче дээрзи чугаажок. Эң сөөлүнде кол чүүл кара даштан (серпентиниттен) сиилбээн ажилдар бодунун сүркүжү, чаражы-биле көрүкчүлерниң, ырак-чооктан келген аалчыларның кичээнгейин хаара тудуп турары-биле ылгалдыг.

Долаана БУРБУЖАП,
Тываның Национал музейиниң эртем ажилдакчызы.

Солун ужуражылгалар, экскурсиялар

«Тыва дылыңарны үнелеп чоруңар» деп чагаан

Кызыл хоорайның эң аныяк №16 лицейи бо чылын чаа-ла ийи дугаар өөредилге чылын эгелээн. Ында амыдырал аажок хайнышкынның, ооң янзы-бүрү бөлгүмнеринде республикавыста сураглыг кижилер ажилдап турар.

Ыры-хөгжүм бөлгүмүндө ат-сураглыг композитор Сергей Бадыраа, ус-шеверлер бөлгүмүндө шыраак дээн педагог Начын Саая ажилдап эгелээнер. Ол ышкаш «Аныяк корреспондент» деп бөлгүмнү хоочун журналист Светлана Данзын-оолдун чорудуп эгелээни-биле Тывада солун кижилер-биле ужуражылгалар удаа-дараа болуп турар апарган. Чижээлээр, тыва төптүн ажилдакчызы, хөөмей-сыгыттың мөгейикчизи америк честевис Шон Куирк-биле лицейниң хуралдаар залынга ийи шак ажыр ажык чугаа болган. Ооң тывалаарын магадады-выс. Даштыкы честевис: «Кажан-даа, каяа-даа төрзүн дылыңарны – тыва дылыңарны үнелеп, шын чугаалап, аңаа чоргаарланып чоруңар, тыва дылыңар утпаңар, ол кончук чараш, бай дыл-дыр, мен ооң ачызында хөй дылдарны чиик өөренип алдым» деп, чагып сургаанын угаанывыска сиңирип алдывыс. «Мээң тыва адым Куш-каш-оол, кадайым тыва, беш уруум база тывалаар» дээр болду. Ук ужуражылга биске хөлчок өөредиглиг, кичээн-дириглиг болган.

Лицейивистиң тыва дыл башкызы Э.К. Элбек, «Журналистика» бөлгүмүнүн удуртукчузу С.Б. Данзын-оол олар-биле республиканың Парлалга бажыңыга чорааш, журналистер-биле ужуражып, таныжып алдывыс. Оон ыңай бо башкыларывыс-биле телевидениеге экскурсия база чораан бис. Аңаа хоочун инженер Петр Глазунов дээр акый бисти эвилең-ээлдек уткуп алгаш, радио болгаш телестудияларның иштин сонугадып көргүскен. Аңаа бир шак ишти таныштырды. Аппаратураларның хөйүн! Ам теледамчыдылгалар көргөн санывыста-ла, оларны канчаар белеткеп турарын, ында чеже кижиле хаара туттунган ажилдап турарын билир бис.

Бистиң өөренип турарывыс тыва литература кичээлинге чогаалчы Монгуш Доржунун огу Назым Доржу олуржуп, солун чугааны кылган. Ужурашкан коллективтеривистиң ажилдакчылары болгаш школавыска келген хүндүлүг аалчыларывыс-биле чурукка тырттырар аас-кежиктиг болдувус, бо бүгү тускай альбомнун өзү болуру чугаажок.

Журналист деп профессия солун-дур. Ылаңгыя күр-телерадио компанияга чорааш, телеоператор, диктор, инженер, үн режиссеру дээн профессияларга өөренип ап болур дээрзин башкывыс Светлана Байыровна тайылбырлап берди. Чаа чылда республика типографиязынга база экскурсиялап баар бис. Ооң соонда журналистиканың теориязы-биле таныжып, ону ханызы-биле өөренир бис. Мындыг ажыктыг экскурсиялар дээш инженер П.И. Глазуновка, башкыларывыс Э.К. Элбекке, С.Б. Данзын-оолга четтиргенивисти илереттивис. Чаа чыл-биле, өңүктөр!

Кызылдың №16 лицейиниң
8 «в» класының өөреникчилери.

Чагаалар аразындан

Кайы черниң хөмүрүл?

Чер бажыңны черле одаар апаар. Кызылда хөмүр сөөртүп турар оолдардан хөмүр садып алырга, чамдыызы шуут чылыг бербес, печка иштинде көзү долу боор.

А чамдык оолдардан хөмүр алырга, аянчок чылыдар, кывары база эки, төндүр кыпкаш, хүлү хоюг далган дег болур-дур. Хөмүр кырында чурттап олургаш, өске черниң хөмүрүн одап олурарывыс ол бе? Саян артында хөмүр ындыг дээр ийик чоп, чылыг чок. Азы ол черниң хөмүрүн эккеп сөөртүп, бистиң хөмүр-биле холуп турар бе? Бо талазы-биле хыналда кылып турар ирги бе? Азы ол тускай план бе? Бис ышкаш соок, дошкун агаар-бойдустуг чонга ындыг чүве болза берге-ле-дир.

Черни хуужудуп берип көрүңер

Кадымның аайы-биле 2-3 аарыглыг, автобус, машинага үр олуруп шыдавас болгаш, специалисттерге чоок болзун дээш, Кызылдың солагай талакы дачаларындан 5 чыл бурунгаар чер садып алган мен. Ону беш чыл иштинде хуужудуп чадаштым. Документилерим белең.

Даргаларга кирерге-ле, «Черни чүге хуужудуп шыда-вас бис?» дээр, «участок даргалары реестр бе, бир-ле хемчээр ажыл бе, ол документизин кылып чадап турар» дээр. Канчап черле ону шыдавас чорор? А бис чер чок куруг калыр деп бардывыс. Документилер дужаар, хуужудар ажыл ам чүгле ийи ай болур, ол-ла. Ооң соонда хоржок дээн.

Азы мэрияда даргаларның планнары ындыг бе? Бистер шупту чүвени кылып алыр, эчизинде баргаш, бистер куруг каар, а чер, бажыңнар мэрияның болур. Ындыг бооп болур бе? Бис база шору, шупту чүвени билип олурар бис. Чонну хилинчектевейн, ол документини эрттирип бергеш, биске хуужудулганы шуудадып көрүңер, даргалар.

Мария ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды» №812 от 24 декабря 2018 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 31 января 2019 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю.

- предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка на 5 лет. Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 6 «б», общей площадью 300 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101027:450, разрешенное использование — под объект торговли, Категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 5000, Размер задатка — 1000, шаг аукциона — 150. По лоту № 1 ограничений и обременении в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим

дням с 27 декабря 2018 г. по 26 января 2019 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8. с 9:00 ч до 18:00ч. (перерыв с 13:00 по 14:00)

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч 26 января 2019 года. (КБК 000000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ — НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 049304001, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

Набираю группу

монгольского языка.

За 2 месяца быстрое

обучение. Тел. 89235439383, 89232629383.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур — Аксы №1 ортумак школазының 2005 чылда дооскан Анай-Хаак Евгеньевна ИРГИТТИҢ адынга тывыскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг кезээки ортумак школазын 2003 чылда дооскан Чаяна Синдурьевна ИРГИТТИҢ адынга тывыскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чылдар болгаш кижилер

АЖЫЛЫН БЕШ САЛААЗЫ ДЕГ БИЛИР

Хып дээн чалыы назынында Чаа-Хөлдүн чараш кызы Елена Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер салбырын чедиш-кинниг дооскан. Келир үеде чуртталгазының оруктары каалама болбазын ол дыка эки билип, шын шилилгени кылырын бодап чораан.

Тускай эртемниг, арын-шырайы безин эмчи ажылынга тааржыр, ак шырайлыг аныяк чараш кысты Эрзин эмнелгезиниң коллективи фельдшер эрге-дужаалга ажилдадып алганнар. Олар часпааннар. Елена эге хүннеринден эгелээш-ле ажилга кызымаан көргүзүп, билдинмес чүүлдерни арга-дуржулгалыг эмчилерден, сестралардан айтырып, эмчиниң нарын-берге айтырылганын чоорту бодунга шиңгээдип ап чораан. Кижилер чылдар мурнунда-ла өгбелеривистиң биске арттырып каан эртинези-дир. А Елена Сатовнаны ада-иези, өөртенген школазы, училище, коллективи, ооң келир үезинге, амыдырал-чуртталгазынга кончуг кижизиг, бөдүүн, элдек-эвилең, хүндүлээчел болгаш эске-даа чараш бүдүштүг, чаагай чаңчылдарга өстүрүп кижизиткен.

Кандыг-даа ажил баштайгы үелеринде билдинмес айтырылгалыг, шыдаар-шыдаас талалары база турар. Ындыг бергелерни Елена Сатовна чанында ажилдап турар эштериниң арга-дуржулгалы-биле, эмчиге хамаарышкан тускай литератураның дузазы-биле база кол-ла чүве бодунуң быжыг тура-соруу, кызымаа, ажылынга бердингени-биле өөренип ап, хүн бүрүнүң ажылынга ажиллап келген. Чылдар эрткен тудум-на, эмнелге коллективи Елена сестраның ажилгырын, кезээзин, дыңнангыр чаңын эскергеш, сумунуң, кожуунуң шаңнал-макталыга кирип турар апарган. Хей-ниитиниң ажылынга база чадам дивейн, идепкейлиг кирип чораан. Ол кызымак-кай ажилдың түннелинде Елена Сатовна амгы үеде дээди категорияның эмчи сестразы деп аттың төлөпиг эдилекчизи.

Эмчиниң хууда амыдыралы база багай эвес, аас-кежиктиг чуртталганы

бо хүнге кирип тудуп чоруур. Кайы-даа черге аныяк бот кысты аныяк оолдар чандыр көрбес ышкажыгай. Елена база оон чайлаваан. Удаваанда-ла бодунуң үе-чергези аныяк оол эмчини дескинип, тырыкылап тургаш, ооң чылыг чүрээниң, чымчак көрүжүнүң ээзи болуп, кады чурттаар салым-чолдун оруун изээн. Өг-бүлелиг апарган соонда 2 оолдун, бир кыстың ынак ава-ачазы болуп, ынакшылдыг, найыралдыг чурттап, бо хүнге чедир холдарындан туттунчуп алган, кожа базып чоруурлар.

Валерий Сумадинович биле Елена Сатовна кырган-ача, кырган-ава хүлээлгелиг апаргаш, уйнуктарын база каракажып, өстүржүп чоруурлар. Уруу база кенээттери Кызылдың күрүне университедин дооскаш, ниитилелде төлөпиг черни ээлеп турарлар. Кенээттери Эрзинде, Кызылда башкылап, а уруу бир ямыда методист ажилдап чоруур. Уруунуң уруу Москвада архитектура эртемниг чедип ап, ында өөренип турар. Оолдарының бирээзи Эрзин школазында, а бирээзи амыдыралын шериг херээнге бараалгадып чоруур. Елена Сатовнаның үш улуг кижилер бээр бээр сыңышпас бичии бажыңыга ол 5 бичии уйнуу чедип кээр, анаа-ла садик апар, а оларның шимзэн-даажы, ыы-сызы, алгы-кышкызы кырганнарга халалыг эвес, харын-даа оларны чаптап, чассыдып, ынакшылдыг база чоргааралдың сагыш-сеткилин берип олурарлар.

Чоннуң караа черле көскү, кижиниң эки-багай шынарларын дораан эскериптер. А Елена эмчиниң ажилгы-кежээзин, ажылынга бердинген бөдүүн аажы-чаңын эскергеш, Эрзин кожуунуң 65 чыл оон таварыштыр ону Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлөл бижии-биле 2006 чылдың сентябрь 7-де шаңнаан. Эмчиниң шаңналдарының аразында сумунуң, кожуунуң хүндүлөл бижиктери база эңдере. Эмчиниң өөнүң ээзи Валерий Сумадинович база-ла шаңнал-макталдан чыда калбайн, ону четтирип келген.

Амыдыралда каалама дески орук кайда боор. Валерий биле Елена ийи-

ни амыдыралдың чидиг айтырылгалы эскээр көжөрүнче албадапкан. Калдак-Хамар артын-сынын караңдадыр амыр кешкеш, шаандагы Ар-Баазага, амгы үеде Шуурмак суурга доктаап, ооң шулурааштыг кара суунуң шимзэн-даажын дыңнап, ында бүгү Тывадан чыгып келген улуг-бичии чонга бараан болуп, ажилдап эгелээнер. Шуурмактын фельдшер-акушер пунктузунуң эргелекчизинге ажилдаары-биле Сатовнага дужаалды бижээн. Оон бээр колдуунда 10 чыл иштинде ажылынга багай деп чеме-хала дыңнап көрбээн. Ынчалза-даа каяа хоргадаарыл, каяа чурттаарыл деп нарын айтырып тургустунуп келген. Бажың садып алыр дээр, ынак хей акшаны кайыын тыварыл? Сестра кижиниң шалыңы хей эвес-ле болгай. Бажың айтыры ам-даа шиитпирлеттинмээн. Хөөкүйлер хос бажыңнар хөлөзилеп-ле бораланып чурттап чорлар. Шак мындыг берге байдалга чурттап тургаш безин Елена Сатовна бергелерден кортпаан, ачаа дүжүп бербээн, харын-даа чону дээш ажилдаары дам барган.

Эмнелгезиниң ишти-дашты кылаң-тас арыг-сиги, ишти чылыг, ажилдаар-даа, эмненир-даа кижилерге таарымчалыг. Чурттап орав бичии борбак бажыңының девискээри база арыг-сиги, огородунда картофель, согуна болгаш эске-даа ногааларны өстүрүп турар. Ниитизи-биле ол өг-бүлениң кезигүннери каяа-даа ажилдап турда, ана кымыскактар дег улус чораан. Елена Сатовна эмчи сургуулунга өөренип-даа алган болза, ону эмчи ажылынга бойдустан чайгаар чаяттыңан деп болур. Бодунуң ажылынга тергин дээн бердинген, харын-даа чаа институт дооскан аныяк эмчилерге бо-даарга, ажылын беш салаазы дег билер кижилер.

Бир каттап Шуурмак суурга назылаан кырганның ханының бажышкыны улгаткаш, күжүр "кызыл-дустай" бээр часкан дээр. Ол кижиниң ханының бажышкыны аажок улуг, транспортка чоруп болбас айыылдыг хире боорга, бажыңыга шимчетпейн эмнээн. Ындыг байдалды өөренип көргөш, Елена Сатовна демги

ирейниң чанынга хонуп-хүнзеп турга ол аарыг кижини деткерип каан. Ол ире ам кылаштап, агаарлап турар апарган. Бүгүле чаңгыс чижек-тир. Суму төвүнде ырак чурттап турар сааттыг херээжен нерни доктаамал хайгааралга ап, бичи чаштарның тарылгазын үе-шаанд кылып турар. Чеже аарыг кижилер эмчиге өөрүп четтиришкенин чылы сестерин сөглевээн дээрл, санаар берге. Чонунга ынак, улуг-бичи аары кижилерге доктаамал дузалап, эмнел ооң-биле чергелештир хей-ниити ажылынга база кирип чоруур боорга, сум чагыргазы, кожуунуң улуг эмчизи, кожуун чагыргазы, республиканың Кады камгалал яамызы, Тыва Республиканы парламенти, Тыва Республиканың Чазаа даргазы хүндүлөл солувайн, ажилда шаңнаан. А эң-не кол шаңнал — чонуну чылыг-чымчак сестери, оларның өөрүш күзүнүң, өөрүп четтиргениниң ээлдек эвилең аажы-чаңы, хоюг көрүштери.

Бо эмчиниң шаңнал-макталдары алып номчуп олурга, 40 ажыг чылда дургузунда чаңгыс-ла ол черге, эскээ кандыг-даа ажилдар солувайн, ажилда чораанын эскерип, ону ажылынга езулу бердинген кижилер деп бодаар-ды мен. Эмчи сестразы дээрге улуг эве эрге-дужаал ышкажыл, ажил төлөвир база хей эвес болгай, а ол хирезинде Елена Сатовна хей чылдар дургузунда ажылынга доктаамал ажилдап, чонуну хүндүткелин чаалап алган, ам-даа бээр дүрген дуза аптеказын тудупкан маңнап турар.

Мээң өөм ишти дыка берге аарыгдар үр үелерде аарып турар. Чүгүле Елена Сатовнаның ачы-буянында ам-даа доврак буруладып чор. Ол дээш бистин өг-бүлөвис Елена Сатовна сеткилив ханызындан өөрзөн сеткиливисти илередиң, четтирип, ам-даа үр чылдарда ажилдап, аас-кежиктиг чурттаарын күзеп олур бис.

Шуурмак суурнуң фельдшер-акушер пунктузунуң эргелекчизи Елена Сатовна Соаяның ажил-амыдыралының дугайында каш сөзүмнү доозуп тура Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, ооң сайыды Елена Сатовнага республиканың кадык камгалал адырының алдарлыг ажилдакчызы дег хүндүлүг атты тыпсырын өөренип көр болза эки-ле-дир ийин деп, идегеп олур мен.

Биче-оол СОЯН

Тес-Хем кожуунуң Куран суур

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11230 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3690

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш).
Социал айтырылгалар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскажкчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4010181090000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
эске-даа фактылары, дыңнадылгалы дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужаганы.
График езуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долгаар.